

УДК 32.019.52:141.32 Бердяев (470+571) «18»

В. В. Попков,

канд. філос. наук, професор

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

кафедра політології

М. БЕРДЯЄВ ПРО СУТНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО НАРОДНИЦТВА

У статті розкривається сутність російського народництва з позицій теоретика персоналістичної революції М. Бердяєва. Бердяєвська оцінка різних проявів народництва, від духовного до терористичного (нечаєвського) типу, дозволяє краще усвідомити екзистенціальні мотиви соціальних потрясінь у Росії.

Ключові слова: народництво, персоналістична революція, інтелігентська свідомість, соціальна справедливість.

Постановка проблеми. Творчість Миколи Бердяєва в межах даної публікації розглядається з позицій персоналістичної революції як однієї з найбільш впливових соціально-філософських концепцій ХХ — початку ХХІ століття. **Метою авторського аналізу** є вивчення основних положень М. Бердяєва з питань походження, розвитку та ідейного змісту російського народництва. Бердяєвські оцінки цього своєрідного явища в російській історії представляють інтерес для сучасної соціальної філософії, стурбованої питаннями пошуку основ нової, більш ефективної та справедливої політики.

Характеризуючи народницький рух, М. Бердяєв ґрунтується на специфіці російської інтелігентської свідомості. Він підкреслює, що російська інтелігенція завжди проявляла підвищений інтерес до соціальної справедливості. Це, насамперед, вилилося в турботу про поліпшення положення селян. У ХІХ столітті в середовищі інтелігенції виник рух, який був названий народництвом. Одні вбачали його сенс у самовідданому служінні народу, інші — надмірно ідеалізували народ. Від настроїв «поклоніння народу» виникало бажання повчитися у народу, засвоїти «правду», носієм якої він є. Багато народників були людьми невіруючими, такими, що відійшли від церкви. Проте їхнє народництво було підсвідомо пов'язане з релігійним шуканням добра, характерним для російського народу. Федотов у статті «Релігійні джерела народництва» говорить про дух самопожертви багатьох народників, відмови від багатства, від благ культури. Він вважає, що ці риси вимагають релігійного пояснення. Підсвідомо вони пов'язані з «кенотизмом» російських святих, які любили бідність, поганий одяг, життя разом з нижчими прошарками народу [1, с. 34].

Аналізуючи феномен російського народництва, Бердяєв звертає увагу на його многоликість. Це і праве народництво, і ліве, і слов'янофільське, і західницьке, і релігійне, і атеїстичне. До народників, хоча вони й різняться за своїми схильностями, можна віднести і Кіреєвського, і Герцена, і Достоевського, і Толстого, і Бакуніна, і революціонерів 1870-х років.

Сутність народництва можна виразити простою фразою: віра в російський народ. Під народом тут мався на увазі трудящий простий народ, головним чином селянство. При цьому поняття «народ» не ототожнювалося з поняттям нації. Народництво, на думку М. Бердяєва, не було націоналізмом, хоча могло приймати націоналістичне зафарблення. Для релігійного народництва народ був якимсь містичним організмом, який набагато більше уходив углиб землі та вглиб духу, ніж нація, яка є раціоналізованим історичним утворенням, пов'язаним з державою.

Психологічним мотивуванням народницьких шукань було почуття відірваності інтелігенції від «низів», від «ґрунту», від народу. Інтелігенти-народники не почували себе складовою частиною народу, не відчували себе затребуваними народом. Народ жив сам по собі, поза ними, і, можливо, навіть не підозрював про їхнє існування. Звичайно народник-інтелігент не почував себе органічною частиною народного цілого, яка виконує функцію в народному житті. Він усвідомлював своє положення ненормальним, неналежним і навіть гріховним. М. Бердяєв так описує цей стан: «На вершинах свого історичного шляху російський геній гостро почував свою самотність, відірваність від ґрунту, свою провину, і кидався вниз, хотів припасти до землі й народу» [1, с. 49]. Такими були Толстой і Достоевський. Прямою протилежністю їм був європеець Ніцше. Одночасно з цим драматичним станом відірваності від «ґрунту» інтелігенція відчувала комплекс провини перед народом, мала відчуття наданого їй народом боргу, який неодмінно потрібно повернути. Інтелігенція гостро відчувала, що вся культура, яку вона отримала, створена за рахунок народу і ціною його страждань.

Однак тема народу і тема провини перед народом була в значній мірі містифікована самими народниками. Релігійні народники (слов'янофіли, Достоевський, Толстой) вірили, що в народі схована *релігійна правда*. Народники ж атеїстичні (Герцен, Бакунін, Чернишевський, народники-соціалісти 70-х років) були переконані, що в ньому схована *соціальна правда*. З точки зору цих двох впливових груп народників розглядався й характер провини правлячих класів перед народом. Народництво слов'янофільського, релігійного типу бачило головну провину вищих культурних класів у відриві від релігійних вірувань народу і його способу життя. Більш радикальними були народники-соціалісти. Вони бачили провину культурних класів у тім, що все їхнє життя та культура засновані на експлуатації народної праці.

Народництво у всіх його видах, вважає Бердяєв, є дітищем розколу петровської епохи, породженням неорганічного, «розірваного» стану всього ладу російського життя. Споконвічно сформувався тип «розкаюваного дворянина», який усвідомлював свій соціальний, а не особистий гріх. І тому в історії російської інтелігенції таким сильним був мотив покаяння, що різко виділяло її на тлі світових соціальних процесів. Цікавими є з цієї точки зору міркування соціолога-народника М. Михайловського. Він розділяє такі поняття як *робота совісті* та *робота честі*. Дворяни керувалися в основному мотивами честі, народники-різничинці — мотивами совісті.

Народництво споконвічно було антибуржуазним, відчувало відразу до буржуазності, боялося розвитку капіталізму в Росії. Всіх поєднувала віра

в особливі шляхи Росії, в можливість минути західний капіталізм, у призначення російського народу вирішити соціальне питання краще і скоріше, ніж на Заході. М. Бердяєв зауважує, що російській людині з народу завжди було далеким римське право власності. Для російської свідомості важливим було не ставлення до власності, а ставлення до *живої людини*. В цьому проглядалися набагато більш глибокі християнські мотиви, ніж у західній свідомості.

Антибуржуазність народництва була зумовлена також соціальним походженням російської інтелігенції. Після 60-х років XIX століття це були здебільшого або пролетаризовані дворяни, що розорилися, або різночинці, що заробляли на життя копійчаними уроками та жили впроголодь. Цим частково пояснювалися гарячі симпатії російської інтелігенції до соціалізму. На їхньому тлі західна інтелігенція XIX століття була буржуазною, вона або належала до привілейованих заможних шарів, або жила за рахунок їх обслуговування.

Цікавою є тема взаємин народників і влади. На різних етапах розвитку російського суспільства ці взаємини були різними. На початку 60-х років в епоху ліберальних реформ було кілька років відносного примирення народницької інтелігенції з владою. Було бажання брати участь у здійсненні реформ «зверху». Прикладом тому можуть служити хвалебні статті Герцена та Чернишевського щодо селянської реформи Олександра II. Але ці райдужні дні тривали недовго. Реакційні настрої «зверху» та революційні настрої «знизу» стали зростати назустріч одне одному. Це призвело до того, що у «верхах» взяв гору страх перед змінами, що викликало адекватну відповідь у «низах». Радикально-революційні настрої породили терор. Почалося полювання на Олександра II.

Після скасування кріпосного права в Росії почався розвиток капіталістичної індустрії. Хоча і досить слабо, але буржуазія зростала. Питання про те, чи зможе Росія уникнути капіталістичної стадії розвитку, ще більше загострилося. Народницький соціалізм був поставлений перед новими історичними реаліями.

В 70-ті роки інтелігенція йшла в народ, щоб сплатити свій борг, зменшити свою провину. Спочатку це був зовсім не революційний рух. Політична боротьба за свободу відступила на другий план. Навіть «Чорний переділ», який прагнув переділу землі та передачі її селянам, був проти політичної боротьби. Народницька інтелігенція йшла в народ, щоб злитися з його життям, просвіщати його, поліпшити його економічне становище. Доля народників 70-х років була трагічною тому, що вони не лише переслідувалися з боку влади, але вони не були прийняті самим народом, що мав інший світогляд, інші вірування. Селяни іноді видавали представникам влади народників-інтелігентів, які готові були віддати своє життя народу. З цих причин народництво втратило колишні ідеологічні основи, стало відповідати на виклики часу актами насильства з боку окремих революційних груп.

Найбільш радикальні максималістські настрої революційного народництва втілилися в лиховісній фігурі Нечаєва. Він був засновником революційного товариства «Сокира або народна розправа», склав «Катехізіс

революціонера» — документ унікальний у своєму роді. В ньому знайшли граничне вираження принципи безбожної революційної аскези — відірвана від Бога православна аскетика, змішана з єзуїтством. М. Бердяєв визначав Нечаєва так: «Ісак Сіріянин, поєднаний з Ігнатієм Лойолой» [1, с. 52]. Гранична форма революційного світозаперечення.

Нечаєвський «Катехізіс» багато в чому передбачає тип більшовицької організації партії, жорстко централізованої та деспотичної, в якій усе будується за принципом «зверху — вниз». Нечаєв хотів покрити всю Росію маленькими надцентралізованими революційними осередками, які мали залізну дисципліну. Для них — усе дозволено заради здійснення революційної мети. Нечаєв презирливо ставився до народних мас, не довіряв їм, хотів «на аркані» вести їх до революції. Демократію він рішуче заперечував. Революціонер у його поданні — «приречена людина». «Він не має особистих інтересів, почуттів, схильностей, власності, навіть ім'я. Все в ньому захоплено одним винятковим інтересом, однією думкою, однією пристрасстю — революцією» (Див.: [3, с. 249]). Революціонер повинен порвати з громадянським порядком і цивілізованим світом, з мораллю цього світу. Він живе в цьому світі тільки для того, щоб його знищити. Він не повинен любити науку та мистецтво цього світу. Він визнає лише одну науку та одне мистецтво — науку та мистецтво руйнування. Для революціонера морально все те, що служить революції. Ці слова, але вже в іншому історичному контексті, повторить Ленін.

Стратегія й тактика Нечаєва зводилася до наступного. Потрібно збільшити страждання й насильство, щоб викликати повстання мас. Потрібно об'єднатися з розбійниками, які і є щирими революціонерами. Революціонер повинен проникати навіть у таємну поліцію, всюди мати своїх агентів. Потрібна концентрована сила, що непереможна і руйнує все на своєму шляху. Необхідна виняткова працездатність, виняткова зосередженість на надзадачі, внутрішня готовність до страждань і катувань.

Нечаєв ділить суспільство на кілька категорій. *Перша категорія* — це всі, хто безапеляційно засуджений на смерть. Необхідний список таких засуджених, за рівнем їхньої відносної шкідливості. Ліквідація їх повинна дотримуватися цього списку і цього порядку. Насамперед повинні бути знищені люди, особливо шкідливі для революційної організації, чия раптова і насильницька смерть може навести найбільший страх на уряд, позбавити його розумних і сильних людей, похитнути його силу.

Друга категорія повинна складатися з таких людей, «яким дарують тільки тимчасово (!) життя для того, щоб вони рядом звірячих вчинків довели народ до невідворотного бунту».

До *третьої категорії* належить «безліч високопоставлених скотів», або особистостей, які не відрізняються ані особливим розумом, ані енергією, але користуються відповідно до їхнього положення багатством, зв'язками, впливом і силою. Треба обманути їх, спантеличити, по можливості опанувавши їхніми брудними таємницями, зробити їх своїми рабами.

Четверта категорія складається з державних честолюбців і лібералів з різними відтінками. З ними можна вступати в таємні зв'язки за їхні-

ми програмами, робити вигляд сліпого наслідування їхніх ідей, одночасно прибираючи їх до рук, опановуючи їхніми таємницями, широко їх компрометуючи. Все це робити для того, щоб відрізати їм шляхи до відступу і їхніми руками «каламутити Державу».

П'ята категорія — доктринери, конспіратори, революціонери, всі «ті, хто даремно говорив в гуртках і на папері». Їх треба безупинно штовхати і тягти вперед в «практичні головоломні заяви», результатом яких буде «безслідна загибель більшості» і «справжнє революційне вироблення деяких».

Шоста категорія — жінки, яких Нечаєв ділить на три розряди: одні — порожні, безглузді, бездушні, котрими можна користуватися як третьою й четвертою категорією чоловіків; інші — гарячі, віддані, але «не наші», тому що не допрацювалися ще «справжнього безфразного і фактичного революційного розуміння». Їх можна використовувати як чоловіків п'ятої категорії. Нарешті жінки «зовсім наші», тобто ті, хто безроздільно прийняв революційну програму. «Ми повинні дивитися на них, як на дорогоцінний скарб наш», — відзначає Нечаєв.

«Наша справа, — формулює свою стратегічну установку Нечаєв, — страшне, повне, повсюдне і нещадне руйнування». Для цього «зближаючись із народом, ми повинні з'єднатися з тими елементами народного життя, які з часу заснування Московської держави не переставали протестувати не на словах, а своїми справами, проти всього, що прямо або побічно пов'язано з Державою; проти дворянства, проти чиновництва, проти попів, проти торговельного світу й проти дрібних торговців, визискувачів народу. Ми з'єднаємося з лихим розбійницьким світом, цим щирим і єдиним революціонером у Росії». «Згуртувати цей світ в одну непереможну, нищівну силу — от вся наша організація, конспірація, завдання» [5, с. 217–218].

Вражає те, що в цій аскетичній і суворій моралі немає віри в допомогу божої благодаті, у вічне життя, як у християнстві. Велика відмінність християнства в тім, що воно не вимагає неправди для здійснення вищих цілей, не допускає нерозбірливості в засобах. Ця мораль була далека Нечаєву. Нечаєв був гранично щирим віруючим фанатиком, що дійшов до бузвірства. Маючи психологію розкольника, він готовий був спалити будь-кого, але в той же час згодний був у будь-який момент сам згоріти заради революційної справи. Вбивство нечаєвцями студента Іванова, якого вони запідозрили в провокаторстві, стало приголомшливою подією для всього російського суспільства. Революціонери і соціалісти всіх відтінків від нього відреклися. Навіть Бакунін відкинув Нечаєва. Достоевський нечаєвську справу поклав в основу написання роману «Біси». Петро Верховенський — художній прототип Нечаєва, був скоріше пародією, пасквілем. Однак у психологічному плані Достоевський розкрив багато достовірного.

Сам Нечаєв прийняв страждання і муки повною мірою. Просидів 10 років у каторжній в'язниці, в Олексіївському рavelіні в жахливих умовах. Там він перетворив у своїх агентів всю варту в'язниці. Через завербовану охорону зв'язувався з партією Народної волі, якій давав поради та інструк-

ції. Це була людина виняткової сили. Але прихід до влади цієї людини означав би безроздільне панування політичної дияволяди.

Однак, розмірковуючи про народництво, варто згадувати не лише жорстокий терор активістів «Народної волі» (і їхніх продовжувачів — есерів), але й любов до народу російської інтелігенції, яка намагалася нести культуру в життя селянства і самовіддано служила його потребам. Характерним є щодо цього М. Михайловський, людина розумово обдарована, чудовий соціолог, але, на думку Бердяєва, він не володів серйозною філософською культурою. Михайловський проголошує боротьбу між індивідумом як диференційованим організмом і суспільством як диференційованим організмом [6; 99].

Коли перемагає суспільство, то індивідум перетворюється в орган суспільства, в його функцію. Потрібно прагнути до устрою суспільства, за якого індивід буде не органом і функцією, а його вищою метою. Саме таким бачив Михайловський соціалістичне суспільство. На відміну від нього капіталістичне суспільство в граничній мірі перетворює людину в свій орган і функцію. Тому Михайловський слідом за Герценом виступав захисником індивідуалістичного соціалізму.

Михайловський — ворог «природного ходу речей», він вимагає втручання людини в зміну «природного ходу». Є два розуміння суспільства: а) суспільство розуміється як природа, б) суспільство розуміється як дух. Якщо суспільство розглядати як природу, то виправдується насильство сильного над слабким, природний добір сильних і пристосованих, воля до могутності, панування людини над людиною, рабство і нерівність. В цій системі людина людині — вовк. Якщо суспільство є дух, то стверджується вища цінність людини, права людини, свобода, рівність, братерство. Тут Бердяєв є солідарним із Михайловським, але вважає, що це розходження між двома типами суспільства Михайловський розкриває дуже недосконало, в біологічних категоріях. Взагалі, вважає М. Бердяєв, це є розходженням між російською та німецькою ідеєю, між Достоевським і Гегелем, між Л. Толстим і Ніцше.

У Михайловського є цікаве розрізнення між типами розвитку та щаблями розвитку. Він уважав, що Росія відноситься до високого типу розвитку, хоча і перебуває на низькій щаблі розвитку. І, навпаки, високий щабель розвитку європейських капіталістичних суспільств сполучається з низьким типом їхнього розвитку. Народництво Михайловського виражалось в тім, що він стверджував збіг інтересів особистості та народу, особистості та праці. Але це не зашкодило йому бачити можливість трагічного конфлікту особистості та народних мас.

Він немов передбачав конфлікт, який станеться в розпал російської революції. «В мене на столі стоїть погруддя Белінського, яке мені дуже дороге, от шафа з книгами, за якими я провів багато ночей. Якщо в мою кімнату увірветься російське життя з усіма його побутовими особливостями і розіб'є погруддя Белінського, і спалить мої книги, я не скорюся і людям села; я буду битися, якщо в мене, зрозуміло, не будуть зв'язані руки» (Див.: [6, с. 101]). Цим Михайловський стверджує вищий обов'язок

боротьби особистості не лише проти суспільства-організму, але й проти народу, який може бути вражений сліпотою.

Захисником особистості був також інший великий ідеолог народництва — П. Л. Лавров. Його М. Бердяєв визначав як людину великої вченості, набагато більшої, ніж у Михайловського, але менш талановиту. Лавров писав дуже нудно, але послідовно і методично. Найбільш відомий він своєю книгою «Історичні листи», надрукованою під псевдонімом Міртова. Лавров стверджував антропологізм у філософії та визнавав критично мислячих особистостей двигуном історичного процесу. Він проповідує принцип саморозвитку особистості як її основний обов'язок. Але моральний розвиток особистості в нього здійснюється в групі, в партії. Для нього, по суті, людини як окремої особистості не існує, людина створюється суспільством. У Лаврова вже проглядаються елементи марксизму. В той же час він, як і всі соціалісти-народники, є противником ліберальної боротьби за конституцію. Він вірить у громаду, в артіль.

Однак, на думку Бердяєва, соціалізм не дає можливості обґрунтувати цінність і незалежність особистості. По-справжньому, і це вже неодноразово підкреслювалося в творах М. Бердяєва, проблема особистості була поставлена Достоевським. Народництво Лаврова виражалося головним чином у тому, що він визнає провину інтелігенції перед народом і вимагає сплати боргу народу.

В 70-ті роки XIX сторіччя з'являлися і набагато більш аскетичні форми народництва. Вони жадали від інтелігенції повного зречення культурних цінностей не лише в ім'я блага народу, але й в ім'я думок народу, його уявлень і навіть його забобонів. Ці форми народництва були тоталітарними, вони не захищали особистість. Іноді народництво приймало релігійне і містичне зафарблення. В 70-ті роки існували релігійні братства, і вони теж представляли одну з форм народництва. Народ жив під «владою землі», і відірвана від землі інтелігенція, стверджує М. Бердяєв, була готова підкоритися цій владі.

Всі ці рухи інтелігенції не зустріли відгуку з боку селян. Весь лад життя освічених людей був іншим, ніж у селян, не зрозумілий їм, викликав у них недовіру. Створене самим ладом Росії штучне відокремлення селян і інтелігенції зіграло свою трагічну роль. Передвіщений Жозефом-Деместром «Пугачов з університетською освітою», Ленін зміг повною мірою реалізувати програму найбільш радикальної частини народництва. В «російському бунті, безглуздому і нещадному» знищена була безліч культурних цінностей і загинула майже вся народницька інтелігенція.

Висновки дослідження: Представляє інтерес положення М. Бердяєва про те, що народництво — явище специфічно російське, яке не має в історії аналогів. Джерелом народницького руху був не політичний інтерес, не прагнення до маніпулювання настроями «низів», а моральний імпульс. Російське народництво було насамперед *рухом совісті, актом духу* різночинної інтелігенції, яка усвідомила свій відрив від народної маси, свою культурну привілейованість за рахунок страждань народу. Одночасно російське народництво було *рухом гнозиса*, тобто пізнанням народної му-

дрості, народної інтуїції, щирого життєвого шляху на відміну від штучних схем. У цьому відмінність народництва від більшовизму, який йшов у народ, нав'язуючи йому готову жорстку ідеологічну схему, програмуючи його поведінку, штучно стимулюючи його активність «в заданому напрямку».

В той же час, і це особливо відзначає М. Бердяєв, саме в народницькому середовищі зародилися настрої та прагнення нечаєвського типу. Настрої за формою народницькі, але по суті антинародні, що розглядають народ як будівельний матеріал для створення «досконалого суспільства».

В сучасних умовах становлення так званої «елітарної демократії» особливо гостро усвідомлюється відрив владних еліт від потреб і очікувань народу. Домінуючим політичним прийомом є прийом виступу «від імені народу» без реального розуміння, співчуття та участі в народному житті. Сучасна внутрішня політика в посткомуністичних державах як ніколи має потребу в *рухах совісті*, здатних втілити в конкретні суспільно-політичні дії почуття, настрої й очікування простих людей. В цій обстановці історичний досвід російського народництва є досить актуальним і повчальним.

Література

1. Fedotov G. P. The Religious Sources of Populism / G. P. Fedotov. — The Russian Review, April, 1942.
2. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. — М.: Наука, 1990. — 220 с.
3. Володин А. И., Карякин Ю. Ф., Плимак Е. Г. Чернышевский или Нечаев? / А. И. Володин, Ю. Ф. Карякин, Е. Г. Плимак. — М.: Мысль, 1976. — 296 с.
4. О России и русской философской культуре: Сб. статей. — М.: Наука, 1990. — 528 с.
5. Дюкло Ж. Бакунин и Маркс. Тень и свет / Ж. Дюкло. — М.: Прогресс, 1975. — 462 с.
6. Бердяев Н. А. Русская идея. Судьба России / Н. А. Бердяев. — М.: Сварог, 1997. — 541 с.

В. В. Попков,

канд. филос. наук, профессор,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,

кафедра политологии

Н. БЕРДЯЕВ О СУЩНОСТИ РОССИЙСКОГО НАРОДНИЧЕСТВА

Резюме

В статье раскрывается сущность русского народничества с позиций теоретика персоналистической революции Н. Бердяева. Бердяевская оценка различных проявлений народничества, от духовного до террористического (нечаевского) типа, позволяет лучше осознать экзистенциальные мотивы социальных потрясений в России.

Ключевые слова: народничество, персоналистическая революция, интеллигентское сознание, социальная справедливость.

V. Popkov,

PhD, Professor, Odessa National I. I. Mechnikov University,
Politology Department

N. BERDYAEV ABOUT THE ESSENCE OF RUSSIAN POPULISM

Summary

In the article is opening the essence of Russian populism in comprehension of N. Berdyaev, the theoretic of personalistic revolution. The Berdyaev's assessment of different manifestations of the populism from spiritual to terrorist (Netchaev's) type, allows to make a better acknowledge of existential motivations of the social contradictions in Russia.

Key words: Russian populism, personalistic revolution, social justice.